

Η ανέκδοτη μετάφραση (ca. 1358 – ca. 1360) της I^a II^{ae} της *Summa theologiae* (1271) του Θωμά Ακινιάτη από τον Δημήτριο Κυδώνη (1320/25 – 1397) και η πρόσληψή της στο ύστερο Βυζάντιο¹

Οι μεταφράσεις έργων της δυτικής σκέψης αποτελούν ένα σημαντικό μέρος της λογοτεχνικής παραγωγής του Δημητρίου Κυδώνη (1320/25 – 1397). Ο Δημήτριος μετέφρασε έργα του Ανσέλμου, του Θωμά Ακινιάτη, του Hervaeus Natalis, του Riccoldo da Monte Croce και άλλων εξεχόντων εκπροσώπων της δυτικής θεολογίας στην προσπάθειά του να εισαγάγει την δυτική-καθολική σκέψη στον Βυζαντινό κόσμο. Τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά οι μεταφράσεις των έργων του Θωμά Ακινιάτη αποτελούν το πιο σημαντικό επίτευγμα της μεταφραστικής δραστηριότητας του Δημητρίου Κυδώνη. Ωστόσο στη συντριπτική πλειοψηφία τους αυτές οι μεταφράσεις παραμένουν ανέκδοτες.

Ευλπιστούμε όμως ότι η κατάσταση αυτή θα βελτιωθεί σύντομα, καθώς οι μεταφράσεις των έργων του Θωμά Ακινιάτη, που πραγματοποίησε τόσο ο Δημήτριος Κυδώνης όσο και άλλοι λόγιοι του ύστερου Βυζαντίου, αποτελούν το αντικείμενο του διεθνούς ερευνητικού προγράμματος “Thomas de Aquino Byzantinus”, το οποίο διευθύνεται από το Εργαστήριο Ανθρωπιστικών Σπουδών του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Παν. Πατρών και του Hellenic Institute, Royal Holloway του Πανεπιστημίου του Λονδίνου.

Ως επιστημονικός συνεργάτης του εν λόγω ερευνητικού προγράμματος έχω αναλάβει την έκδοση (*editio princeps*) της μετάφρασης της ST, I^a II^{ae}, η οποία αποτελεί πόνημα του Δημητρίου Κυδώνη. Η έκδοση αυτής της μετάφρασης εντάσσεται στην Series Prima του προγράμματος. Στην παρούσα ομιλία θα παρουσιάσω ορισμένα πορίσματα σχετικά με τη χρονολόγηση αυτής της μετάφρασης και τη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου.

Όπως είναι ευρέως γνωστό, οι μεταφράσεις θωμικών έργων του Δημητρίου αποτελούν πόνημα της νεανικής του ηλικίας. Η πιο πρόωμη είναι η μετάφραση της SG, η οποία ολοκληρώθηκε στα 1354. Αμέσως μετά ο Δημήτριος στράφηκε στην ST, I^a, ένα σημαντικό μέρος της οποίας είχε ολοκληρωθεί τον Νοέμβριο του 1358. Πιθανότατα αυτή ήταν η κατάλληλη χρονική στιγμή, για να συνεχίσει με την ST, I^a II^{ae} και την ST, II^a II^{ae}. Στη συνέχεια ο αδελφός του Πρόχορος μετέφρασε ορισμένες *quaestiones* από την ST, III^a.

Ας εστιάσουμε στην μετάφραση της ST, I^a II^{ae}, καθώς η μεταφραστική τεχνική του Κυδώνη αποτελεί μία παράμετρο που πρέπει να ληφθεί υπόψη στη χρονολόγηση της μετάφρασης αυτής. Η εξέταση του κειμένου καθιστά σαφές πως η μεταφραστική ικανότητα του Κυδώνη είχε αναπτυχθεί ως έναν βαθμό, αλλά δεν είχε ακόμη τελειοποιηθεί, όπως φαίνεται από

---

¹ Η παρούσα ανακοίνωση πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος TASTGCEP, το οποίο εντάσσεται στο διεθνές ερευνητικό πρόγραμμα *Thomas de Aquino Byzantinus*. Το εν λόγω πρόγραμμα (TASTGCEP) έχει χρηματοδοτηθεί από το ερευνητικό πρόγραμμα Horizon 2020 της Ευρωπαϊκής Ένωσης με βάση τη συμφωνία επιχορήγησης Marie Skłodowska-Curie υπ. αρ. 703595.

τον σημαντικό αριθμό μεταφραστικών λαθών. Είναι επίσης ενδεικτικό πως ο Δημήτριος προτιμούσε να αφήσει αμετάφρασες κάποιες λέξεις, φράσεις ή και σπανιότερα προτάσεις, όταν είχε αμφιβολία για τη σωστή απόδοση, με σκοπό να επιστρέψει σε δεύτερο χρόνο και να ολοκληρώσει την εργασία του. Αυτή η πρακτική εφαρμόζεται επίσης και στην μετάφραση της *ST*, I^a, γεγονός που δίχως άλλο υποδηλώνει τη χρονική εγγύτητα των δύο μεταφράσεων.

Από την άλλη οι εξωτερικές μαρτυρίες μπορούν να προσφέρουν απτά στοιχεία για τη χρονολόγηση του κειμένου. Πρώτον, όπως έχει δείξει ο Ι. Δημητρακόπουλος², στο έργο του Νικολάου Καβάσιλα *Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς* εντοπίζονται επιδράσεις από τη μετάφραση τόσο της *ST*, I^a II^{ae} όσο και της II^a II^{ae}. Σημειωτέον ότι το έργο του Νικολάου Καβάσιλα συνετέθη μετά τα 1371/2, καθώς όπως έχει δείχθει από τον προαναφερθέντα ερευνητή, το *Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς* φέρει επιδράσεις και από την μετάφραση του Ψ.-Αυγουστίνειου *Soliloquia*³. Επομένως οι εν λόγω μεταφράσεις του Κυδώνη προηγούνται του κειμένου του Καβάσιλα.

Από την άλλη η εμπλοκή των αδελφών Κυδώνη στην Παλαμιτική έριδα φαίνεται πως μπορεί να παράσχει ορισμένα επιπλέον στοιχεία, ώστε να οριοθετήσουμε με περισσότερη ακρίβεια το χρονικό πλαίσιο. Ως γνωστόν, στις αρχές Οκτωβρίου 1364 ο ανθρωπικός και ένθερμος υποστηρικτής του Παλαμά Φιλόθεος Κόκκινος ανέβηκε στον Πατριαρχικό θώκο για δεύτερη φορά. Από εκείνη τη στιγμή ξεκίνησε η διαμάχη των αδελφών Κυδώνη με τον Φιλόθεο, η οποία κορυφώθηκε με τη Σύνοδο του 1368. Ο Πρόχορος – το εύκολο στην προκειμένη περίπτωση θύμα – καταδικάστηκε από τη Σύνοδο και αναθεματίστηκε. Με βάση αυτά είναι λογικό να υποθέσουμε πως η υπόθεση της δίκης του Πρόχορου θα αποσπούσε τον Κυδώνη από άλλες δραστηριότητες, και μάλιστα τις πιο χρονοβόρες, όπως ήταν η μετάφραση των πελώριων *Summae*. Άλλωστε οι επιθέσεις εναντίον του Πρόχορου είχαν σοβαρό αντίκτυπο στον Δημήτριο, όπως μπορούμε να συναγάγουμε από *Επιστολές* του Δημητρίου, την *Επιστ.* 96 προς τον Γεώργιο Συναδηνό Άστρα και την *Επιστ.* 129 προς τον Πατριάρχη Θεόφιλο. Μάλιστα ο Δημήτριος φαίνεται πως απείχε από τη μεταφραστική δραστηριότητα ως τα 1370/71, όταν απεβίωσε ο Πρόχορος.

Με βάση τα παραπάνω φαίνεται πιο πιθανό πως οι μεταφράσεις των *ST*, I^a II^{ae} και II^a II^{ae} είχαν ήδη ολοκληρωθεί πριν την εμπλοκή του Δημητρίου στη δίκη του αδελφού του. Αν αυτό ισχύει, το έτος 1365 πρέπει να εκληφθεί ως ένας *terminus ante quem* για τη μετάφραση της *ST*, I^a II^{ae} και της II^a II^{ae}. Από την άλλη ο Πρόχορος μετέφρασε ορισμένες *quaestiones* της *ST*, III^a πιθανότατα πριν το τέλος του 1368, δεδομένου ότι τα εν λόγω μεταφρασμένα αποσπάσματα στόχευαν καθαρά στην αντιμετώπιση των Παλαμιστών, λ. χ. αφορούν στη φύση του θείου

---

² Ι. Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, “Nicholas Cabasilas’ *Quaestio de Rationis Valore*: An anti-Palamite Defense of Secular Wisdom”, *Βυζαντινά* 19 (1998), σσ. 53-93, εδώ σσ. 77-80.

³ Ι. Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, “The Sitz im Leben of Demetrius Cydones’ Translation of pseudo-Augustine’s *Soliloquia*. Remarks on a Recent Edition”, *Quaestio* 6 (2006), σσ. 191-268, εδώ σσ. 228-233. Προσφάτως ο C. Giraud (*Spiritualité et histoire des textes entre Moyen Âge et époque moderne. Genèse et fortune d’un corpus pseudépigraphe de meditations [Moyen Âge et Temps modernes, 52]*, Paris, 2016, σσ. 151-153) απέδωσε το έργο στον Bernoald του Saint-Marien d’Auxerre.

φωτός στη μετά θάνατον ζωή, σε αντιδιαστολή με την παλαμική θεωρία του θείου φωτός στο όρος Θαβώρ. Κατά πάσα πιθανότητα η έναρξη της της δίκης εναντίον του Πρόχορου, τον ανάγκασε να εγκαταλείψει αυτή τη μεταφραστική προσπάθεια.

Συμπερασματικά μπορούμε να υποστηρίξουμε πως καθόσον η μετάφραση της *ST*, I^a είχε ήδη ολοκληρωθεί κατά το 1358/59 και ο Πρόχορος μετέφρασε ορισμένα τμήματα της *ST*, III^a πριν το 1368, η μεταφράσεις της *ST*, I^a II^{ae} και της II^a II^{ae} εντάσσονται στη δεκαετία του 1360, πιθανότατα πριν το τέλος του 1364, οπότε ο Δημήτριος ενεπλάκη ενεργά στην Παλαμική διαμάχη. Επίσης είναι απολύτως λογικό να υποθέσουμε πως ο Δημήτριος μετέφρασε την *ST*, I^a II^{ae} πριν από την II^a II^{ae}. Λαμβάνοντας υπόψη και τον όγκο των μεταφρασθέντων κειμένων υπολογίζουμε πως η *ST*, I^a II^{ae} ολοκληρώθηκε γύρω στο 1361 και η II^a II^{ae} στα 1364.

Ας περάσουμε τώρα στη χειρόγραφη παράδοση της βυζαντινής μετάφρασης της *ST*, I^a II^{ae}, η οποία περιλαμβάνει τα ακόλουθα πέντε χφφ.: **M** = Biblioteca Nazionale Marciana, Graecus Z 147 (coll. 1044), περ. 1360-1365· **B** = Biblioteca Nazionale Marciana, Graecus Z 148 (coll. 0488, olim Cardinalis Bessarionis), πριν το 1447 (εν μέρει πριν το 1437)· **P** = Paris, Bibliothèqu nationale de France, Graecus 1274 (olim Mediceus Regius 2946, olim Ridolfi Prom. 39), περ. 1440· **V** = Bibliotheca Apostolica Vaticana, Graecus 433 (olim 290) περ. 1440-1453 και **R** = Paris, Bibliothèqu nationale de France, Graecus 1932, τέλος 14^{ου}-15^{ου} αι.

Ο **M** περιέχει δύο θωμικές μεταφράσεις: 1) τη μετάφραση του *De rationibus fidei* από τον Ατούμη και 2) τη μετάφραση της *ST*, I^a II^{ae} από τον Δημήτριο Κυδώνη. Αξίζει να σημειωθεί πως ο **M** είναι ο μόνος κώδικας που περιλαμβάνει την πλήρη εκδοχή της μετάφρασης του Δημητρίου και ως εκ τούτου είναι πολύτιμος για την *editio princeps* της *ST*, I^a II^{ae}.

Σύμφωνα με τον Ε. Μιονί εντοπίζονται τρία διαφορετικά χέρια στον **M**, το πρώτο εκ των οποίων αντέγραψε τα φφ. 1^r-85^v, το δεύτερο τα φφ. 86^r-375^r και το τρίτο τα φφ. 375^v-491^{r4}. Ωστόσο η *in situ* εξέταση του κώδικα από την Dr M.-H. Blanchet και εμένα μας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι τα φφ. 1^r-375^v, γρ. 6 έχουν αντιγραφεί από το ίδιο χέρι. Επιπλέον, υπάρχει η υπογραφή τζυ στην άνω εξωτερική ώα του πρώτου φύλλου κάθε τετραδίου, αρχής γενομένης από το φ. f. 17^r, όπου ξεκινά η μετάφραση της *ST*, I^a II^{ae}, μέχρι και το φ. 215^r. Ο Μιονί αναγνώρισε ορθώς αυτή την υπογραφή ως συντομογραφία του ονομάτος του Μανουήλ Τζυκανδύλη. Ωστόσο υπέθεσε ότι ο κώδικας αντιγράφηκε από έναν κώδικα του Τζυκανδύλη ή προερχόταν από το *scriptorium* του⁵. Στην πραγματικότητα ο γραφικός χαρακτήρας του γραφέα των φφ. 1^r-375^v, γρ. 6 ταυτίζεται με τον αντίστοιχο του Τζυκανδύλη, όπως μας επιτρέπει να συμπεράνουμε η σύγκριση του **M**, φ. 17^r με το χφφ. Oxon. Can. 93, φ. 8^r (του έτους 1362).

Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, ο Μανουήλ Τζυκανδύλης υπήρξε ο αντιγραφείς του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού και του Δημητρίου Κυδώνη. Πράγματι έχει αντιγράψει μεγάλο

---

⁴ Ε. ΜΙΟΝΙ, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti*. I, *Thesaurus Antiquus, Codices 1-299*, Rome 1981, σ. 208.

⁵ *Αυτόθι*.

μέρος της μετάφρασης της *ST*, I^a του Δημητρίου Κυδώνη στον Vat. Gr. 609, και τη μετάφραση της *SG*, III και IV του ίδιου μεταφραστή στον Vat. Gr. 616. Επίσης ο Τζυκανδύλης αντέγραψε τον κώδικα ο οποίος διέσωζε το πρώτο μέρος του Vat. Gr. 616 (*SG*, I και II) και φυλασσόταν στο Μέγα Σπήλαιο της Αχαΐας μέχρι την πυρκαϊά του 1934, κατά την οποία καταστράφηκε.

Όπως έχει επίσης παρατηρήσει ο Μιονί, ο **M** έχει αντιγραφεί από έναν κώδικα που περιείχε αρκετά κενά (*lacunae*)⁶. Πράγματι στον **M** υπάρχουν κενά τα οποία δεν οφείλονται σε αντιγραφικά λάθη, όπως το ομοιόαρκτο και το ομοιοτέλευτο, αλλά αποτελούν συνειδητή επιλογή του Δημητρίου Κυδώνη. Αυτή ακριβώς η πρακτική εμφανίζεται και στην περίπτωση της μετάφρασης της *ST*, I^a. Το αυτόγραφο χφ. του Κυδώνη (Vat. Gr. 609) ήταν το πρόχειρο, στο οποίο ο μεταφραστής έχει αφήσει αρκετά κενά, ενώ το αντίγραφο του Τζυκανδύλη, που σήμερα έχει διαιρεθεί σε δύο χφφ. (Vatopedi 254 and Mosquensis Gr. 228), φέρει διορθώσεις από το χέρι του Κυδώνη. Ως εκ τούτου μπορούμε να υποστηρίξουμε με σχετική βεβαιότητα πως η πηγή του **M** ήταν το πρόχειρο χειρόγραφο πάνω στο οποίο ο Δημήτριος μετέφρασε την *ST*, I^a II^{ae}.

Ο **P** περιέχει επιλεγμένα χωρία της *ST*, I^a II^{ae} και με βάση την παλαιογραφική εξέταση πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στα 1440. Ο **P** παρουσιάζει πολλά αντιγραφικά λάθη και παραλείψεις, ενώ διαφυλάσσει το κείμενο μέχρι την q. 71 pr., γρ. 7. Το γεγονός πως το τέλος του χφ. δεν συμπίπτει με το τέλος κάποιας *quaestio* ή τουλάχιστον κάποιου διακριτού τμήματος του κειμένου, αλλά συμπίπτει με το τέλος του 31^{ου} τετραδίου, μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως το κείμενο συνεχιζόταν, αλλά το υπόλοιπο απωλέσθη, καθώς τα τετράδια από το υπ. αρ. 32 και μετά εξέπεσαν.

Ο **B** είναι ένας κώδικας που περιέχει μεταξύ των άλλων ένα *Compendium* των 7 πρώτων *quaestiones* της *ST*, I^a II^{ae} από το χέρι του Βησσαρίωνα, ο οποίος επιλέγει τα *Sed contra* και *Respondeo* του κάθε *articulus* ως την q. 7 a. 3. Με βάση τα υδατόσημα ο A. Rigo έχει υποθέσει πως το κείμενο αυτό συνετέθη κατά την παραμονή του Βησσαρίωνα στον Μυστρά (1432-1436)⁷. Ωστόσο ο λόγος για τη σύνταξη αυτής της *Επιτομής* παραμένει ακόμη άγνωστος. Όπως έχω διαπιστώσει, υπάρχουν περί τις 100 περιπτώσεις πρόσληψης χωρίων του Θωμά στα έργα του Βησσαρίωνα. Από αυτές μόνο τρεις σχετίζονται με την *ST*, I^a II^{ae}, και μάλιστα όλες με το ίδιο χωρίο, την q. 1, a. 2. Προφανώς αυτή η αναλογία δεν υποδηλώνει ούτε δικαιολογεί την παραγωγή ενός *Compendium* όλης της *ST*, I^a II^{ae} από τον Βησσαρίωνα. Από την άλλη το τέλος του *Compendium* δεν ταυτίζεται με το τέλος του χειρογράφου, ώστε να υποθέσουμε πως έχει εκπέσει ένα μέρος του. Φαίνεται επομένως πιο πιθανό πως ο Βησσαρίων συνόψισε μόνο ένα τμήμα εκείνο του κειμένου που έκρινε πως θα του ήταν χρήσιμο.

Ο **S** διαφυλάσσει εκτός των άλλων μία αυτόγραφη *Επιτομή* (*Compendium*) της *ST*, I^a II^{ae} από το χέρι του Σχολάριου. Πρόκειται για επιλογή χωρίων με έμφαση συνήθως στα *Sed contra* και *Respondeo* και δευτερευόντως στα *arg. 1* και *ad primum* του κάθε *articulus*, αν και οι

⁶ Αυτόθι.

⁷ A. RIGO, “L’opere d’argomento teologico del giovane Bessarione”, στο G. FIACCADORI et al., *Bessarione e l’Umanesimo. Catalogo della mostra*, Napoli 1994, 33-46, εδώ σ. 42, σημ. 153.

εξαιρέσεις είναι πολυάριθμες. Ο Σχολάριος ενίοτε αντιγράφει *verbatim* ή παραφράζει, ενώ άλλοτε συνοψίζει το κείμενο του Κυδώνη. Σύμφωνα με την καθιερωμένη άποψη το κείμενο ανήκει στην εποχή κατά την οποία ο Σχολάριος παρήγαγε τα αντίστοιχα *Compendia* της *SG* και της *ST*, I^a, δηλαδή στα 1464. Ωστόσο, ο Ι. Δημητρακόπουλος έχει δείξει πως αυτή η χρονολόγηση είναι ουσιαστικά αυθαίρετη και έχει αποδείξει πως το κείμενο του Σχολαρίου πρέπει να τοποθετηθεί ανάμεσα στο 1443/1445 και 1458/1459⁸.

Τέλος, ο **R** διαφυλάσσει ένα αποσπασματικό *Compendium* της μετάφρασης της *ST* I^a II^{ae} του Δημητρίου Κυδώνη από το χέρι του Σχολαρίου, ο οποίος συνόψισε το περιεχόμενο των q. 21 a. 3 co., γρ. 26-q. 28 a. 1 co., γρ. 8.

Για την έκδοση της μετάφρασης της *ST*, I^a II^{ae} έχει ληφθεί υπόψη το σύνολο της χειρόγραφης παράδοσης του κειμένου, η οποία εξετάζεται και αξιολογείται με βάση την ενδεδειγμένη μέθοδο, την επονομαζόμενη «μέθοδο Lachmann». Η *recensio codicum* αποδεικνύει πως οι κώδικες **B**, **P**, **S** και **R** έχουν αντιγραφεί άμεσα ή έμμεσα από τον **M**. Ως εκ τούτου η κριτική έκδοση πρέπει να βασιστεί στο κείμενο του **M**. Αξίζει να σημειωθεί πως οι επιμέρους διορθώσεις (επιτυχημένες ή μη) που παρουσιάζονται σποραδικά στο κείμενο των **B** και **S** αποτελούν παρεμβάσεις του Βησσαρίωνα και του Σχολαρίου αντίστοιχα, ενώ η χρήση κάποιου λατινικού αντιγράφου της *ST*, I^a II^{ae} για τη διόρθωση του κειμένου του Κυδώνη πρέπει να αποκλειστεί, δεδομένου ότι το σημαντικότερο πρόβλημα του κειμένου, τα κενά (*lacunae*), δεν έχει αποκατασταθεί.

Η κριτική έκδοση της *ST*, I^a II^{ae} δεν παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα λόγω της χειρόγραφης παράδοσης. Ωστόσο η έκδοσή της απαιτεί προσοχή από τον εκδότη, λόγω του γεγονότος πως το κείμενο δεν αποτελεί το τελικό προϊόν της μεταφραστικής προσπάθειας του Κυδώνη και παρουσιάζει σε μερικές περιπτώσεις μεταφραστικά και άλλα ατοπήματα. Ως εκ τούτου αυτές οι πληροφορίες πρέπει να διασωθούν, καθώς αποτελούν αποδείξεις για τον τρόπο με τον οποίο ο Κυδώνης αντιλαμβανόταν και μετέφραζε το λατινικό κείμενο. Άλλωστε η διεξοδική εξέταση της μεταφραστικής τεχνικής του Κυδώνη αποτελεί ακόμη *desideratum* της έρευνας.

---

⁸ I. A. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Scholarios' On Almsgiving, or How to Convert a Scholastic "Quaestio" into a Sermon*, in D. SEARBY (ed.), *Never the Twain Shall Meet? Latins and Greeks learning from each other in Byzantium* (Byzantinisches Archiv, Series Philosophica 2), Berlin-Boston 2017, σσ. 129-178, εδώ σσ. 157-161, 167.